

બધાંનાં મોં ઉપર આ ‘સુધરેલા’ જીવનનો રંગ ચમકે છે

ત્રણ સાડાત્રણ દાયકા પછી પાછો વતનમાં. આ વખતે ગાડામાં, ઘોડે બેસીને કે ચાલીને નહિ પણ એસ.ટી.ની બસમાં, કેવું પરિવર્તન! એક વાર અહીં આગગાડીની વાત પણ માનવા કોઈ તૈયાર નહોતું. આદિવાસી કહેતો, ‘બળદ વગર ગાડી ચાલી જ ન શકે!’ દેવગઢબારિયાથી રાજાની મોટર આવે ત્યોર ગામેગામ લોકોનાં ટોળાં રાજાનું નહિ તેટલું મોટરનું દર્શન કરવાના ઉત્સાહમાં રસ્તા પર ઊમટે. મોટર પસાર થઈ

ગયા પછી છોકરાં એનાં પૈડાંની ભાત જોઈ રાજી રાજી થઈ જાય ને પેટ્રોલની મનગમતી વાસ ધૂળમાં નીચા વળીને માણે! બસમાં મારી સાથે કેટલાંક આદિવાસી સ્ત્રીપુરુષો છે. તેઓ ધોઘંબે ઊતરી ચાલતાં પોતપોતાને ગામ જશે. લંગોટીને બદલે હવે થેપાડાં, ઘુઘરિયાળાં બટનવાળાં લીલાં ખમીસ ને માથે ફાળિયાં જોવા મળે છે. કહે છે કે કરડ નદીનો બંધ બંધાયો તેમાં આ લોકોને સારી રોજી મળી છે.

પાવાગઢથી વતનમાં જતાં વચ્ચે ત્રણેક ગાઉનું જંગલ આવે. એક વારનું આ ગીચ જંગલ, વાઘ ને લૂંટારાઓના ભયથી ભરેલું. ‘ગાડામાં બેસીને કે ચાલતા જતા હોઈએ ત્યારે આ વિસ્તારમાં પ્રવેશતાં જ વાતચીત ધીમી થઈ જતી, ગાડું હાંકવાવાળા પણ બળદને ડચકારતાં ડરે - રખેને કોઈ જાનવરને કે વાટમારુને ગંધ આવી જાય! આજે તો આ જંગલ આછુંઓછું થઈ ગયું છે. ભયને વસવા માટે અનુકૂળ જગા જ નથી. ગણ્યાંગાંઠ્યાં ઝાડવાં ઊભાં છે, ખેતરો ને વસ્તીના વધતા જતા આક્રમણથી વગડો છિન્નભિન્ન થઈ ગયો છે. જ્યાં કેડીઓ હતી ત્યાં રસ્તા થયા છે, કેડીઓ તો બિચારી વગડામાં સંતાતી-સંકોચાતી ફરે, રખેને ઘાસ કે છોડ ધસી આવીને રંજાડે એવો એને ભય. પણ આ રસ્તા! એમની તો જાણે શાહી સવારી! સંકોચ તો એ શીખ્યા જ નથી! સંકોચવાનું તે વગડાને, ઝાડપાન બિચારાં આઘાં ખસીને જગા કરી આપે છે. આડાં થાય તો એમનું આવી જ બને, જાનથી જાય! ને આ વગડો! ક્યાં માણસને આશ્રય આપતો પેલો વનાંચલ ને ક્યાં આ માણસને આશ્રયે, એની દયા ઉપર જીવતાં ઝાડવાં! હવે તો જાણે પ્રકૃતિને સંસ્કૃતિની મહેરબાની ઉપર જ જીવવાનું!

ગોઠ ગામ - મારી જન્મભૂમિ - ઉજ્જડ થઈ ગયું છે. ઘર પડી ગયાં છે. અહીંના બ્રાહ્મણો નજીકના ધોઘંબા ગામમાં જઈને વસ્યા છે. જે ઘરની કોઢમાં હું જન્મેલો તે ઘર આજે નથી. ગામને ઝાંપે ઊભેલો પુરાણો વડ ઊખડી પડ્યો છે. પાસેનું થાણું પડી ભાંગ્યું છે. એની ઈંટો લોકો પોતાના વપરાશ માટે ઉપાડી જાય છે. કોળીનાં ઘર હજી ઊભાં છે, એવાં ને એવાં હજી અજવાળું પ્રવેશે એટલાં ઊંચાં થયાં નથી. ગામને આરે પાણી રહેતું નથી. જ્યાં ઉનાળામાં પણ વાંસ વાંસ પાણી રહેતું ત્યાં હવે પાતળી સેર પણ વહેતી નથી. કાળા ખડકો હાડપિંજર જેવા પડ્યા છે. ઉપરવાસ નદી ઉપર બંધ બાંધવામાં આવ્યો છે. નહેર માટે દૂર દૂરના વિસ્તારોને પાણી અપાય છે. મનમાં ઉમાશંકરનું ‘બળતાં પાણી’ ચમકે છે : ‘નદીને પાસેનાં સળગી મરતાંને અવગણી - ’ નહેરથી અનાજ પાકશે, અન્નપરિસ્થિતિ સુધરશે, પણ ચોમાસામાં ગાંડી થતી

નદીનું પેલું સૌંદર્ય? ઝાડ ઉપરથી ધરામાં ભૂસકા મારવાનો એ આનંદ? એ તો ગયાં તે ગયાં જ. ઉપયોગિતાનાં આદરમાન થાય ત્યાં સૌંદર્યની અવગણના ઓછીવત્તીયે થવાની જ. પટની વચ્ચે એક કાળો પથ્થર છે. બરાબર તકિયા જેવો. આટલે વર્ષે પાછો એને અઢેલીને ઘડીક બેસું છું. નદીમાં થઈને ગાડાં પસાર થાય છે. પૈડાં નીચે પિલાતી રેતીનો પરિચિત અવાજ સંભળાય છે, માત્ર પેલો પાણીનો છલબલાટ નથી, દેડકીઓનું ડ્રાઉં ડ્રાઉં નથી, પાસેના કોતરમાંથી પાણી પીવા માટે શિયાળવાં નીકળતાં તે દેખાતાં નથી. ઉપરવાસ સ્મશાનમાં હાડકાં માટે ઝઘડતા ઝરખના છીંકોટા સંભળાતા તે હવે સંભળાતા હશે કોઈ વાર?

ગામથી વૈજનાથ મહાદેવનું દેરું હશે તો અર્ધો ગાઉ દૂર. પણ વચ્ચેનું જંગલ એની દૂરતા વધારતું. હવે તો ગામને ઝાંપેથી દેરાનું શિખર ને ઊડતી ભગવી ધજા સ્પષ્ટ દેખાય છે. વૃક્ષોની આડશ દૂર થઈ છે ને તે સાથે ભયનો, ગૂઢતાનો રોમાંચ પણ નષ્ટ થયો છે. મહાદેવ આ 'સુધરી' ગયા છે, આજુબાજુ બાવાએ સુધરેલી દુનિયાનાં ફૂલઝાડ ઉગાડ્યાં છે. સ્મશાનમાં કીડા કરતા ને ચિતાભસ્માલેપથી શોભતા હર હવે તો અહીં આરસની ફરસબંધીવાળા નિવાસસ્થાનમાં વસે છે, અકળાતા હશે ખરા કોઈ વાર?! અહીંથી નજર કરો એટલે જૂનું રાજગઢ ને મંગલેશ્વર મહાદેવના મંદિરનું ખંડેર દેખાય. એક વાર અહીંના જંગલમાં રાતે ફાલુડીનું રુદન સંભળાતું. દિવસે જાળામાં આરામ કરતાં શિયાળવાં જોવા મળતાં, શાહુડીનાં પીછાં વેરાયેલાં દેખાતાં, રાની બિલાડા ફરતા. આજની પેઢીને તો એની વાત પણ પરીકથા જેવી જોડી કાઢેલી લાગે છે. ફળિયામાં રાતે એકાએક કૂતરાં ટપ્ ટપ્ પગલાં પાડતાં ઝાંપા સુધી જાય ને ભસવા માંડે. દાદા વહેલી સવારે ઊઠી શૌચ માટે પસાયતામાં થઈ જંગલમાં જાય ત્યારે ભાળ કાઢી લાવે કે રાતે થાણા પાછળના રસ્તેથી વાઘ નદી ભણી પાણી પીવા ગયેલો, એનાં મોટાં પગલાં ધૂળમાં પડેલાં, કૂતરાં એટલે જ ભસતાં હતાં. હવે તો વાઘ માત્ર છોકરાં બિવરાવા માટેનું કલ્પનાનું પ્રાણી જ રહ્યું છે. અમે નાના હતા ત્યારે બે ગાડાં ઉપર પાંજરાં ચડાવી બે ચિત્તા થાણામાં પકડી આણેલા. અમે હોંશે હોંશે જોવા ગયેલા. જાનવર ધુરકિયાં કરતાં ને પકડનાર શિકારી મહમ્મદ હુસેન કમાલન પાંજરાને લાત મારી ગૌરવથી 'સાલા કુત્તા' કહેતો હસતો. એ ચિત્તા પછી દેવગઢબારિયે મોકલાવેલા ને રાજાએ એમના કોઈ રાજવી સંબંધીને ભેટ મોકલી આપેલા. આવી વાત હું કરું છું તો સાંભળનારને કશો રસ પડતો નથી. લોકો ચૂંટણીની, લાઈસન્સ-પરમિટની, ડીઝલ ઓઈલની, લેવીની ને મોંઘવારીની વાતો કરે-સાંભળે છે.

ઘોંઘા ગામમાં મારા કાકાના ઘરની સામે બસ ઊભી રહે છે. ગિરજાશંકર પંડ્યાના પેલા અંધારા ઘરમાં બિરાજતાં રણછોડજી ને લક્ષ્મીજી હવે ગામ વચ્ચે રહેવા આવી ગયાં છે. એમને માટે વસવાટની સરસ વ્યવસ્થા થઈ છે. આંગણામાં મોટરના પ્રવાસીઓની મંડળીની જાતભાતની વાતો સાંભળવાનું. હોટેલના થાળીવાજાનાં ગાણાં સાંભળવાનું, સુધરેલી દુનિયાના કોલાહલ વચ્ચે જીવવાનું એમને ફાવતું હશે?! અહીં ખાસ્સું બજાર જામી ગયું છે. માથામાં નાખવાનું ધુપેલ કે

ધોવાનો સોડા મંગાવવા માટે અમે છગુ ટપાલીને શીશો ને જોળી આપતાં, અહીં તો હવે રંગબેરંગી તેલની બાટલીઓ દુકાનમાં શોભે છે, જુવાનો સુગંધીદાર તેલ નાખી પટિયાં પાડી હોટેલના બાંકડે પાન ચાવતા બેઠા છે. નદીમાંથી લીસો સપાટ પથ્થર શોધી તેને કપડાં ઉપર અમે ઘસીએ — એ જ અમારો સાબુ. આજે તો અહીં માત્ર ધોવાના જ નહિ, જાતજાતના નાહવાના સાબુ પણ મળે છે — લીમડા, હમામ, લક્સ, રેક્સોના. અમે નાના હતા ત્યારે ભૂંગળાવાળું થાળીવાજું લઈને કોઈ બે જણા આવેલા તે જેઠાકાકાને ઓટલે સંભળાવતા. પેટીમાં પેસીને કોણ બોલતું હશે, એ પેટીમાં શી રીતે રહી શકતું હશે એવી મૂંઝવણ અમને થાય. હવે તો ગામમાં ત્રણચાર, જણને ઘેર રેડિયો છે. આદિવાસી દાડૂ ને તમાકુ પીએ. ચામાં ના સમજે. સોડા-લેમન કે શરબત તો એમણે દેખ્યાંય ક્યાંથી હોય! જો તો કોઈ દેવ કે દેવીનું નામ ધરાવતી હોટલને બારણે આદિવાસીઓની મંડળી જામી છે. કોઈ ચીની માટીના પ્યાલામાં ચા પીએ છે, તો કોઈ વળી કાચના ગ્લાસમાં સોડા, લેમન કે રંગબેરંગી શરબત ગટગટાવે છે! છેવાડે વસતાં ભંગી કુટુંબો સવારમાં તૂટેલો 'કોપ' કે વાટકો લઈ ચા લેવા આવે છે. બાજુની નાનકડી દુકાને પાન ખાનારની ઠઠ જામી છે. બધાંનાં મોં ઉપર આ 'સુધરેલા' જીવનનો રંગ ચમકે છે.

અમારા વખતમાં હજામત કરાવવાની ભારે તકલીફ. પાલ્લી ગામમાં મૂળજી ગાંધજી રહે. આસપાસનાં કેટલાંય ગામનાં કેશકર્તનની કામગીરી એ એકલો જ કરે. લગ્ન વખતે મશાલ ધરવાનું પણ એનું જ કામ. ક્યારેક ગોઠમાં આવી ચડે એટલે અમારે બધાંને પાટ ઉપર બેસી જવાનું. મેગેનીઝની છલૂડીમાં મૂળજી પાણી મંગાવે. એની આંગળીઓ જ બ્રશને સાબુ, અમારો 'ચહેરો કાઢે'. આંખમાં પાણી આવી જાય, શરીરે પરસેવો વળી જાય, કપાળમાં ને બોચીમાં લોહીના ટશિયા ફૂટે. અમારું માથું જ્યારે મૂળજી રાત એના બે પગ વચ્ચે લે, ઢીંચણના ચીપિયાથી પકડી રાખે ત્યારે તો જાણે શિરચ્છેદ માટે ગરદન ઝુકાવી છે એમ લાગે! શરીરની ને ધોતિયાની વાસથી માથું ફાટે. મૂળજીને બાર મહિને મણ દાણા ને અડધો રૂપિયો આપવાનાં. એના વારસદારો આજે ઘોંઘા ગામમાં 'હેર કટિંગ સલૂન' ચલાવે છે! લોકો ખુરશી ઉપર બેસી નિરાંતે વાળ કપાવે છે. હજામ માથા પર પાણીનો ફુવારો છોડે છે, આધુનિક અસ્ત્રાથી આધુનિક ફેશનના વાળ કાપે છે, બોચી ઉપર પાઉડર છાંટી આપે છે. ઘરાક ફટ દેતોકને સિક્કા કાઢી ચાર્જ ચૂકવે છે.

ઉનાળામાં પહેરવા માટે અમારે 'ઝીણિયાં' (ઝીણા કાપડનાં ખમીસ) સિવડાવવાનાં હોય. પાલ્લીના શંકર દરજીના દીકરા મોહનને બોલાવ્યો હોય. ગજકાતર લઈ, કપાળમાં સ્વામિનારાયણી મોટા ચાંલવાવાળો મોહન આવે, બા પોટલામાંથી છેડાગાંઠણાં (લગ્ન વખતે વરકન્યાના છેડા ગાંઠવા માટેનું સફેદ કપડું જે ગોરને લેવાનું હોય) કાઢે છે. દરજી વેતરે છે. અમે 'ટેનિસ કોલર' રાખવાનું કહીએ છીએ. કપડાં આવે ત્યારે કાં તો મોટાં પડે કે પછી નાનાં પડે. કોલર ખિસ્સા ઉપર લટકતા હોય કે પછી કોકડું વળીને ગળે વળગતા હોય! અમે બા આગળ અણગમો પ્રગટ કરીએ. બા મોહનને ઠપકો આપે. મોહન સાંભળી રહે. એને

સાંભળી રહ્યા વગર છૂટકો નહિ ને અમારે પેલાં 'ઝીણિયાં' પહેર્યા વગર છૂટકો નહિ. કોઈ વાર એનો કલાકાર આત્મા વધારે દુભાય ત્યારે બને : 'તમે તો મારો દેશડંકો વગાડ્યો!' મફતનું કાપડ ને અઢીત્રણ આના સિલાઈના. આજે હું જોઉં છું તો ઘોંઘામાં 'ફેન્સી' સિલાઈની દુકાનો લાગી ગઈ છે. જેમ હજામ તેમ દરજી હવે ઘેર આવતા નથી. આદિવાસીઓની એક મંડળી કપડાં સિવડાવા આવી છે. દુકાન બહાર ઝાડ નીચે બેઠાં બેઠાં તેઓ તમાકુ પીએ છે. સિલાઈના ભાવ વધ્યા છે. ઓટલે સંચો રાખીને સીવવા માટે દરજીએ મકાનમાલિકને મહિને ત્રીસ રૂપિયાનું ભાડું ભરવાનું હોય છે!

થાણું, નિશાળ, દવાખાનું હવે ઘોંઘામાં આવી ગયાં છે. દેશી રાજ્ય ગયું. ગુજરાત સરકારના અમલદારો પાટલૂન-બુશકોટમાં ફરે છે, જીપો દોડાવે છે. આગળ તો ભવાનીશંકર દાકતરને ત્યાં ને પછી અમારે ત્યાં સામાહિક 'પ્રજાબંધુ' આવે. જેઠાકાકાના મોટા દીકરા ચન્દ્રકાન્ત પાઠક મુંબઈમાં 'જન્મભૂમિ'ના તંત્રીવિભાગમાં કામ કરે એટલે એમને ત્યાં 'જન્મભૂમિ' આવે. હવે તો અહીં અનેક છાપાં આવે છે, રેડિયો સમાચાર સંભળાવે છે, લોકો અલકમલકની પરિસ્થિતિની વાતો કરે છે. હું મોટાભાઈના નવા મકાન 'રામનિવાસ'માં બેઠો છું. કોઈ આવે છે તેને તેઓ ઓળખાણ આપે છે : 'આ મારો નાનો ભાઈ જયંતી, જયન્ત પાઠક, કવિ છે, પ્રોફેસર છે.' આવનાર 'એમ! એવો ઉદ્ગાર કાઢી જરા, જરાક જ મારી સામે જોઈ લે છે, ને પછી સ્થાનિક પરિસ્થિતિની વાતોમાં ડૂબી જાય છે. સરકાર હવે છેક રસોડા સુધી આવી ગઈ છે એટલે ઘરનો સ્ત્રીવર્ગ પણ રેશન, કંટ્રોલ ને મોંઘવારીની વાતો કરે છે.

મન મૂંઝાય છે, ઉદાસ થઈ ગયું છે. કોઈ અજાણ્યા મુલકમાં આવી પડ્યો હોઉં એમ લાગે છે, ગોઠતું નથી મારું માટીનું ખોરડું. મારી સલિલસભર નદી - મારો વગડો - બધું ગયું. હા, હજી ડુંગરા એવા ને એવા જ ઊભા છે, એ મોરડિયો, કાનપૂરિયો ને ઘેંજગઢિયો વહેતા કાલપ્રવાહની વચ્ચે અડીખમ, નિર્વિકાર, સ્થિતપ્રજ્ઞની જેમ ઊભા છે. ભૂતકાળ ભૂંસાઈ ગયો છે. ભૂંસાઈ રહ્યો છે, એ કંઈક સચવાયો છે આ ડુંગરાઓની વજ્રમુદ્રીમાં ને કંઈક મારા મનમાં. વ્યગ્રતાથી છૂટવા હું સાંજે ઘેરથી નીકળું છું. કોતર ઉપર થઈને ગોઠમાં પ્રવેશું છું - એ કોતર જ્યાંથી જતાં રાની બિલાડાની ને ભૂતની બીકથી ધબકારા વધી જતા. ઉઘાડા ચોતરા વચ્ચે હજી પેલા તડકેશ્વર મહાદેવ બેઠા બેઠા તપ તપે છે. સંહારના સ્વામી સંહારલીલાને નિશ્ચલતાથી, નિર્મમ નેત્રે નિહાળી રહ્યા છે. ચોતરો દિવસે દિવસે નાનો થતો જાય છે, થોડા દિવસમાં બધું હતું ન હતું થઈ જશે. લોકક્ષયકૃત્ કાળને રોકનારું અહીં કોઈ નથી. આંબલીઓ ને લીમડો ઊભાં છે, માત્ર એની ઉપર ચડનાર ને એની નીચે રમનાર કોઈ નથી. ફળિયામાંથી હું પસાર થાઉં છું મને જોનાર ત્યાં કોઈ નથી. કૂતરુંય નથી કે મને અજાણ્યો ગણીને ભસે! થાણા પાછળની લટિયાં તળાવડી જોઈ આવું છું. મારાં ક્યારડાં જોઉં છું. દાદાનું ખેતર જોઉં છું. મારી અને એમની વચ્ચેનું અંતર વધી ગયેલું જણાય છે. વહાલ ઊપજે છે. પણ જાણે સામેથી એવો પ્રતિભાવ જાગતો નથી. રહ્યાંસહ્યાં ઝાડવાને પૂછું છું : 'ઓળખો છો?' જવાબમાં જાણે માથું ધુણાવી કહે છે : 'ના, ના.' આ ભૂમિ પૂરતો જાણે હવે હું કોઈ જીવતો માનવી નથી. પ્રેત છું. વાસનાદેહે વિચરું છું. આ શીળી ધૂળમાં પડેલી મારી હજારો પગલીઓને વર્તમાનના વાયુએ ભૂંસી નાખી છે. આ પરિચિત આંબો, કૂવો, વાડ તળાવડી - બધાંને ઊલટથી મારું નામ કહી ઓળખાણ આપવાનું મન

થાય છે, પણ ઘા જેવો પ્રત્યુત્તર સાંભળવાની હિંમત નથી તેથી મૂંગો રહું છું.

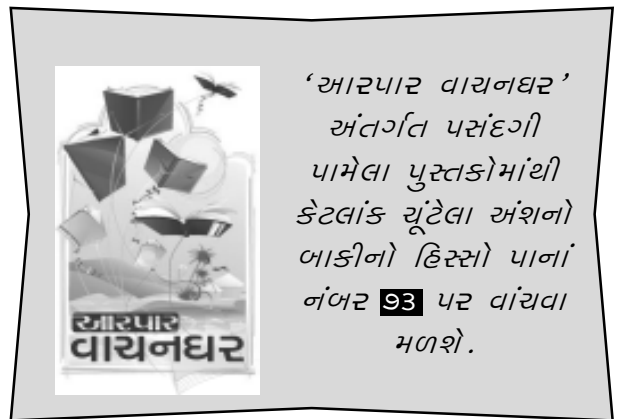
પાટ ઉપર બેઠો છું. ગામમાંથી મોતીભાઈ આવે છે. મોં ઉપર વૃદ્ધત્વના ઓળા ઊતર્યા છે પણ ઉત્સાહની ઝલક ઝાંખી પડી નથી. કહે છે : 'ઘણે વર્ષે આવ્યા જયંતીભાઈ (મારું નાનપણનું નામ 'બચુભાઈ' વીસરાઈ રહ્યું છે). ગામની રોનક બદલાઈ ગઈ, સમયની બલિહારી છે. જુઓને, જ્યાં ધોળે દહાડે જતાં બીક લાગે ત્યાં હવે બબખબાટ વસ્તી થઈ ગઈ છે. જમીન ખેડાઈ ગઈ છે ને ઘોંઘું તો હવે શહેર જ જોઈ લો, કોઈ વાતની કમી નથી. બજાર થયું છે, મોટરો આવે છે. શહેરમાંથી ગામનો ઉદય લખાયો હોય તે મિથ્યા થાય કે? 'કેમ, હવે તમારા જેવા શહેરમાંથી આવે એમને ગમે એવું થયું છે ને?' હું શો જવાબ આપું? એમના મોં પરની આશાઉત્સાહની ઝલક ઝાંખી કરવાનું પાપ શા માટે કરું? થાય છે કે બીજા કોઈ ગામની આવી પ્રગતિ જોઈને મને આનંદ ન થાત? પણ આને 'બીજું ગામ', પારકું ગામ ગણવાનું તાટસ્થ ક્યાંથી લાવવું?

મારે તો મારું ગામ જોવું હતું. ભૂતકાળનું મારું ગામ હતું તેવું જ જોવું હતું. પણ એમ આપણું ભૂતકાળનું મમત્વ કાંઈ કાળને કાળજે જકડી રાખી શકે કે? જે ગયું તે તો ગયું જ. એનો રંજ ન કરવાનું ગીતાજ્ઞાન તો થાય ત્યારે, હમણાં તો મન એ ભૂતમાં જ રમમાણ રહે છે. એક આખું જગત મારા ચિત્તમાં બરાબર વસી ગયું છે. વર્તમાનના સંદર્ભમાં હું આ ભૂમિનો નથી. તો હૃદયથી આ ભૂમિથી કદી છૂટો પણ પડવાનો નથી. આમ 'છે' અને 'નથી', 'હું' અને 'નથી'ની વિચિત્ર લાગણી થાય છે. થાય છે કે સવારે જ અહીંથી નીકળી જાઉં : વધારે રહેવાથી રખેને ચિત્તમાં અંકાયેલું પેલું ચિત્ર ચેરાઈ જાય!

સવારે મોટરમાં વિદાય થાઉં છું. ઊંચાનીચા રસ્તા ઉપર આંચકા આપતી મોટર એકધારો અવાજ કરતી ચાલી જાય છે. વધતા જતા અંતર સાથે હું ચિત્તમાં ઊગેલા મારા વનાંચલમાં વધુ ને વધુ ઊડે પ્રવેશતો જાઉં છું. નાની નાની કેડીઓ જેવી કાવ્યપંક્તિઓ મનમાં ઊઘડી રહે છે :

અહીં હું જન્મ્યો'તો વનની વચમાં તે વન નથી;
નથી એ માટીનું ઘર, નિજ લઘ્યાં તે જન નથી;
અજાણ્યાં તાકી રૂહે વદન મુજને સૌ સદનમાં,
વળું પાછો મારે વનઘર હું : મારા જ મનમાં.

(‘આરપાર વાયનઘર’ અંતર્ગત પસંદગી પામેલા પુસ્તક, જયંત પાઠક લિખિત ‘વનાંચલ’માંથી સાભાર)

‘આરપાર વાયનઘર’
અંતર્ગત પસંદગી
પામેલા પુસ્તકોમાંથી
કેટલાંક ચૂંટેલા અંશનો
બાકીનો હિસ્સો પાનાં
નંબર ૭૩ પર વાંચવા
મળશે.